

Романова О.
(Україна)

ПОРІВНЯЛЬНІ АСПЕКТИ ДЕМОНІЧНИХ УЯВЛЕНЬ В НАРОДНИХ ЗАМОВЛЯННЯХ

Простеживши етнічні відмінності замовлянь ми зможемо аналізувати світоглядно-етнічні риси слов'янських народів. Розглянемо найбільш показові аспекти цієї проблеми, а саме: ставлення до Бога, чорта і демонів, що знайшло своє відображення у східнослов'янських замовляннях.

Густо заселений світ російських демонів відзначається своєю всесильністю. Народ тут боїться цих істот, шанує, прагне задобрити. Люди яким доводиться мати справу з демонами, найбільш грізним серед яких є домовик, водяник та лісовик, прагнуть заприятелювати з ними, аби мати добрі відносини. Пастух наймає на службу лісовика, віддаючи йому за послуги дві-три корови¹, мельники та рибалки регулярно приносять дарунки водяному², а добрий господар ніколи не забуде в день свят погостувати свого домовика чи запросити переселитись з ним до нової оселі³. До тих, з ким вони заприятелювали, демони прихильні і допомагають по господарству та в різних справах. Якщо ж вони когось не злюблять, чи навіть і просто стрінуть незнайому людину, то зле над нею посміються, або спричинять якусь шкоду (втопить, водитиме по лісі, забере до себе, пошле хворобу).

У росіян ставлення до демонів подвійне. За однією версією — це просто не хрещені, прокляті люди⁴, які мають свої цілі в житті і заради них вступають в контакти з людьми, наймаються до них на службу, або можуть найняти чоловіка

до себе, за що щедро платять. Інколи вони навіть не бояться хреста⁵. Існують також уявлення, що всі демони — суть чорти (що приєднались до повсталого проти Бога Сатанаїла), що були скинуті з неба, і хто де впав — там і оселився. Вони бояться хреста⁶, роблять людині лише зло, а якщо надають їм якусь послугу, то, подібно чортам взамін обов'язково вимагають душу.

Подібне ставлення до демонів знайшло своє відображення і в замовляннях. Хворі люди приходять до демонів з проханням помилувати і зцілити, забравши свій гнів. «Пришол де я к тебе, матушка вода, с повислой да с повинной головой — прости меня, простите и вы меня, водяные деды и прадеды»⁷. Про причину хвороби можна дізнатись і у лісовика, написавши чолобитну до царя Мусайли⁸. Писати бумагу лісовику рекомендується і на випадок, якщо пропаде скотина з проханням негайно повернути її⁹.

До демонічних істот (лісовик, водяник) звертаються і при порчах¹⁰. «Чорт идет горой, а водяной идет водой, и в одно место сходятся и берут в руки ручное полоханье, а в ноги ножное потоптанье, они бьются, дерутся, царапаются насмерть. И так бы раб Божий каждый день и каждый час бился, дрался...»¹¹. Але все ж для росіян при порчах характерне звернення не до демонів чи богів, а безпосередньо до чорта як носія злого начала, що протиставляється всьому чисто-

© Романова О., 1999.

му і божому. «Стану я раб дьявольский не благословясь, пойду не перекрестясь... и выйду я в чисто поле в дьявольское раздолье»¹². Для росіян характерне чітке протиставлення доброго і злого, святого і грішного, богоугодного (молитва про зцілення) і нечистого (порча), яке ніколи не змішується. Кожне має свої, чітко визначені функції.

Зовсім інша картина у білорусів. Демони тут набагато м'якші, добріші. Е.Р.Романов наводить повір'я, що розповідає про походження нечистої сили від нехрещених дітей Адама і Єви, необачно прихованих батьками від Бога¹³. Тобто демони білорусів за походженням такі ж земні створіння, як і люди. Приймавши хрещення, вони можуть вступати в шлюб з людьми, мати з ними дітей¹⁴. Тоді як лісовики в росіян, хоча і викрадають дівчат, щоб жити з ними, але ніколи не мають дітей¹⁵. Шлюб з водяником означає смерть на землі.

Білоруські демони в переважній більшості зовсім не бояться хреста. Якщо зранку на Паску прийти з яйцем до бурелому і тричі промовити: «Хрестос воскрес, хозяин полявой, лесовой, домовой, домовой с хозяйшкой, з дзетками! Дык и выйdet христосуваться. Во!»¹⁶. Ця нечисть по суті своїй нейтральна до людей (попросив прикурити і пішов), і якщо виявляє себе якось у відносинах до останніх, то найчастіше як моральний суддя: щоб покарати ницу людину і винагородити достойну.

Демони тут не протиставляються святим, а тісно співпрацюють на благо людей. Народ переконаний, що лісовий господар — Лясун — то слуга святого Юрія. Тому то і звертається народ в замовляннях поруч з Матір'ю Божою, святими і до демонів, не вбачаючи в цьому ніякого святотатства. «Святой Ягорий, святой Антоний и святая Лисавета Хведоровна (лясун и лясуниха)...»¹⁷. «Господи Боже богослови, поможи Сус

Христос, Мацер Божая, дух святыи, тройца святая. Дзень добрый хозяин частный, лесный и домовый, и водзяный, и ты Косьцьянь и Кучинь и Кучуба, и Лена, и Ева...»¹⁸. Існує також багато замовлянь, звернених безпосередньо до домовика, лісовика¹⁹ та інших демонів з проханням зцілити чи уберегти від всього лихого. І це є характерною, властивою лише білорусам, рисою їх замовлянь.

Безпосереднє звернення до диявола, з відреченням від усього святого, подібно росіянам, для білорусів менш характерне²⁰. Проте існують випадки, коли в порчах, звертаючись до чортів, людина все ж дотримується класичного формулювання «Устану я раненько, умиюся бяленько, выйду за новы ворота...у бочци сядзиць дванадцать чертов. Вы, друзья мое! отобиця рабу божию Кацьку...», нагадуючи, що допомоги просить саме «раб божий»²¹. Святе і грішне не протиставляється одне одному, а переплітається воедино.

Українська демонологія зазнала значно більше напластувань християнства, ніж російська і білоруська. Демони тут уже зовсім не зберегли архаїчних рис, цілком перетворившись у різновиди чорта²². Вони підлі, але не грізні, з задоволенням шкодять людині або роблять певні послуги взамін за душу, та їх може перехитрити будь-який кмітливий чоловік.

Дослідники неодноразово звертали увагу на своєрідність української демонології, найбільш яскравими представниками якої є русалки, чорти та ходячі покійники. Порівняно краще зберігся в Україні образ домовика, який ще подеколи навіть лежить на покутті²³, з його думкою ще намагаються рахуватись по господарстві, але при переселенні в нову хату, замість того, щоб запросити, подібно росіянам, все частіше намагаються прогнати²⁴. Федір Вовк навіть висуває гіпотезу, згідно якої, вся демонологія українців

обмежується чортами, адже всі інші надприродні істоти трапляються в ній дуже рідко і всі без винятку запозичені²⁵.

В українських замовляннях будь-яке звернення до демонів або чортів практично відсутнє. Цілителями, окрім властивих для всіх трьох народів звернень до хвороби: уроку, золотнику та ін., залізної баби, води Ульяни, землі Тетяни, тут виступають лише святі. При обряді першого вигону худоби, коли російські і білоруські пастухи прямо чи опосередковано звертаються за допомогою до лісовика, то в українців і пастух і господар прохають лише святих або й самого Господа Бога²⁶.

Володимир Галайчук у своїх спостереженнях над Поліськими замовляннями зазначає, що «...іноді християнське в замовляннях фігурує як явно вороже, що й не дивно, враховуючи заборону церквою знахарства. Так, серед перерахування видів ляку зустрічаємо ляк «із костьолов, із церков», що цікаво сполучається із традиційним початком замовляння «Першим разом добрим часом Господу Богу помолюся святій Пречистій поклонюся»²⁷. Але попадання в перелік причин хвороби і церкви взагалі не суперечить зверненню до Бога всього замовляння, адже для українців, як і багатьох інших народів Європи, відомий обряд так званої «чорної служби»²⁸. До того ж, подібно до відьми, що набирається сили в церкві, всі речі, що мають вживатися при порчі набудуть більших магічних властивостей, якщо деякий час непомітно полежать у вітварі²⁹. Щоб звести ворога достатньо попостити на його «безголів'я» в скромний день³⁰, чи поставити свічку на душу іншого, приліпивши її полум'ям до низу, або попередньо зломавши³¹. То ж порча дійсно може походити з церкви в прямому розумінні цих слів, що і спричинилось до появи подібної фрази замовляння.

Звертаючи порчу з хворого на того, хто її наслав, знахар знову ж таки звер-

тається до Бога за допомогою³², навіть не задумуючись, що це по суті своїй є, хоч і зворотною, але все ж порчею, гріхом, і що можливо не слід було б вплутувати сюди Бога.

Але таке превалювання в українських замовляннях християнських мотивів цілком не виключає можливості існування тут замовлянь, звернених до демонів або чорта. Звичайно, закляття типу російського «встану не благословясь, пойду не перекрестясь» в Україні цілком відсутні та і навряд чи могли бути в силу високої набожності населення, на відміну від росіян, де переважає досить формальне ставлення до віри.

Як зазначалося, демонологія українців не так органічно переплетена з повсякденним життям людини, що і відобразилось у відсутності замовлянь, спрямованих до нечисті. Мені вдалося знайти лише один приворот, де звертаюся до домового³³, та по одному замовлянню, де фігурують «дед гаявий і баба гаявая»³⁴ та невідомий «огнений бугало»³⁵.

Найпоширенішою демонічною істотою на Україні є русалка, але, як не дивно, ми не знаходимо жодного замовляння, зверненого до неї, або, принаймні де б вона згадувалася. Натомість на Поліссі є замовляння, де Зіхало-Лякало летить знімати хворобу³⁶, а це, як зазначають дослідники³⁷, один з найпопулярніших демонічних персонажів цього регіону.

В Україні звернення ні до чорта, ні до демонів, що по суті своїй тут прирівнюються до чортів, навіть при порчах не типове. В нас і з проханням когось зцілити, і комусь нашкодити, все ж звертаються до Бога. Тому Україна, окрім добрих знахарів, справа яких вважається богоугодною не знає злих чаклунів, що так популярні в Росії, і сила яких іде від нечистого.

Навіть при такому стислому огляді проблеми ми бачимо деяку, під час принципіву, різницю у світоглядно-етичних орієнтирах трьох народів. Якщо ж до

вище наведеного додати аналіз замовлянь в плані їх структури, до яких стихій і в яких випадках переважно звертається той чи інший народ, яких персонажів найбільше полюбляє, місцевими були ці вірування чи привнесені, і під якими

впливами вони формувалися, то ми отримаємо цікаві дані не лише з дохристиянському світогляду, а й до питання ментальності трьох народів, і навіть їх етногенезу.

¹ Максимов С. Нечистая, неведомая и крестная сила. – Смоленск, 1995. – С. 401.

² Там само. С.321 – 322.

³ Там само. – С. 268; Байбурич А. Обряды при переходе в новый дом у восточных славян // Советская этнография. – 1976. – № 5. – С. 83.

⁴ Померанцева Э. Мифологические персонажи в русском фольклоре. – М., 1975. – С. 41.

⁵ Там само. – С. 42.

⁶ Максимов С.В. – С. 317.

⁷ Там само. – С. 442.

⁸ Рыбников П. Песни собранные Рыбниковым. – Часть IV. – СПб., 1867. – С. 250–251.

⁹ Виноградов Н. Заговоры, обереги, спасительные молитвы и прочее. – СПб., 1909. – Вып. 2. – С. 75.

¹⁰ Елеонская Е. Сказка, заговор, колдовство в России. – М., 1994. – С. 163.

¹¹ Виноградов Н. Заговоры, обереги спасительные молитвы и прочее // Живая старина. – 1909. – IV (приложение, С. 1–29). – С. 4.

¹² Токарев С. Религиозные верования восточнославянских народов XIX–XX вв. – М., 1957. – С. 136.

¹³ Романов Е. Белорусский сборник. – Вып. 4. – Витебск, 1891. – С. 157.

¹⁴ Там само. – С. 90.

¹⁵ Максимов С. – С. 305.

¹⁶ Романов Е. – Вып. 4. – С. 157.

¹⁷ Романов Е. – Вып. 5. – Витебск, 1891. – С. 154.

¹⁸ Там само. – С. 139.

¹⁹ Толстой Н. Из наблюдений над Полесскими заговорами // Славянский и Балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – М., 1986. – С. 140; Романов Р. – Вып. 5. – С. 147.

²⁰ Романов Е. – Вып. 5. – С. 151.

²¹ Там само. – С. 152.

²² Чубинський Павло. Мудрість віків. – Книга 1. – К., 1995. – С. 194.

²³ Рукописні фонди інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Рильського (далі ІМФЕ), ф. 1–4, од. зб. 203, ар. 14.

²⁴ ІМФЕ, ф. 15–3, од. зб. 253, ар. 36.

²⁵ Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 185.

²⁶ Мойсієнко В. Поліські замовляння // Древліани. – Львів, 1996. – Вып. 1. – С. 159.

²⁷ Галійчук В. Прозовий фольклор Київського Полісся. // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вып. 1. – С. 224.

²⁸ Ілларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992. – С. 188.

²⁹ Арнаутова В. Колдовство и колдовские документы в средние века // Вопросы истории. – 1994. – № 1. – С. 61.

³⁰ Антонович В. Колдовство. Документи, процеси, дослідження. – СПб., 1877. – С. 38.

³¹ Там само. – С. 40.

³² Ви зорі зориці... Українська народна магічна поезія. – К., 1991. – С. 26.

³³ Там само. – С. 325.

³⁴ Мойсієнко В. – С.135.

³⁵ Ви зорі зориці... – С. 217.

³⁶ Мойсієнко В. – С. 161.

³⁷ Галійчук В. Згадувана праця; Виноградова Л. Полеская демонология: общая характеристика и специфические черты // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996.